

KAHRAMANI YARATMAK

**İTTİHADCILARIN
ALEMDAR MUSTAFA PAŞA'YI
HATIRLAMASI**

KEMALETTİN KUZUCU

KAHRAMANI YARATMAK
İttihadcıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması
Kemalettin KUZUCU

Tarih İnceleme Araştırma

TİMAŞ YAYINLARI | 4431
Tarih İnceleme Araştırma | 95

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Kerem Miralem

İÇ TASARIM
Tamer Türp

1. BASKI
Nisan 2018, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2777-4

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
   timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CILT
Sistem Marbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Timaş Basım Ticaret ve Sanayi
Anonim Şirketi'ne aittir. İzinsiz yayınlanamaz.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 11

KISALTMALAR / 21

GİRİŞ

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA VE SİYASİ HAYATI

BİRİNCİ BÖLÜM

İHTİFALİN ARKA PLANI: İTTİHADCI SEMBOLİZM

1. Üç Tarz-ı Siyasete Simgesel Yaklaşım / 54
2. Hamidiye'ye Savaş:
Devr-i Sabıkın İzlerinin Silinmesi / 74
3. Gelenek İcadı Olarak
Millî Bayramlar İhdâsı / 83
4. Kahraman İcadı yahut Algı Yönetimi / 103
5. İhtifal, Mevrit, Toplu Sünnet,
Şehit Yakınlarına Yardım ve saire / 128
6. Ölülere Hürmet, Mezarlara Saygı / 142
7. Meşrutiyet Türkiye'sinde Anıt ve
Türbe Politikası / 149
8. Midhat Paşa'nın Hatırlanması ve
İade-i İtibarına Dönük Girişimler / 160
9. İtalyan Generallerin Kırım'daki Kemiklerinin
İstanbul Üzerinden Taşınması / 171
10. Kahire'de Mustafa Paşa Heykeli Dikme Girişimi / 175

İKİNCİ BÖLÜM

ALEMDAR'IN HATIRLANMASI VE İHTİFAL GÜNCEŚİ

1. 20. Yüzyıla Taşan Alemdar Mustafa Paşa Efsanesi / 181
2. Alemdar'ın Mezarının Nakli Düşüncesi Nasıl Doğdu? / 189

3. Hamiyet-perver Padişahıtan
Alemdar Türbesi İnşaatına 50 Lira / 197
4. Alemdar'ın Mezarının Yeni Yeri ve
Şekli İle İlgili Tartışmalar / 203
5. Alemdar'ın Ebedî İstirahatgâhı:
Zeynep Sultan Camii Haziresi / 213
6. Tahsin Efendi'nin Torunlarının Buruk Sevinci / 220
7. İhtifal Programı ve Merasim Düzeni / 223
8. Tören ve Defin: 18 Ağustos 1911 Cuma / 229
9. Üsküdarlı Şair Talat'ın İrticalî Şiiri / 242
10. Alemdar'ın Torununun Çeyizi Meselesi / 244
11. Bir Yıl Sonraki Düzenleme ve
Kabirlere Son Şeklinin Verilmesi / 251
12. Alemdar Paşa ve
Tahsin Efendi'nin Mezar Taşı Kitabeleri / 255

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHTİFALİN YANKILARI

1. İhtifale Nitel ve Nicel Bakışlar / 266
2. Basının Tarihi Sorgulaması / 282
3. Aydınların Gözünden Alemdar Mustafa ve
İmparatorluğun Son Yüzyılı / 306
4. Sanat, Kültür ve Edebiyat Dergilerinde
Alemdar ve İhtifal / 341
5. Mizah Basımında ve Karikatürde Alemdar / 345

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAHRAMAN YARATMA ÇAĞINDA TARİH YAZIMINDA

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA

1. Efdaleddin Bey'in Alemdar Mustafa Paşa Yazı Dizisi / 361
2. Ali Seydi'nin Alemdar Mustafa Paşa Monografisi / 366
3. Ahmed Rasim'in Osmanlı Tarihi'nde
Alemdar Mustafa Paşa / 371

4. Ali Reşad'ın Asr-ı Hâzır Tarihi'nde
Alemdar Mustafa Paşa / 376
5. Maarif Nezareti'nin Türk Büyükleri Serisi Projesinde
Alemdar Mustafa Paşa / 383
6. Popüler Kitaplarda ve Tarih Ders Kitaplarında Alemdar
Mustafa Paşa / 386
7. Geleneğe Dönüſen Türk Büyükleri Serisi İçerisinde Alemdar
Mustafa Paşa / 417

BEŒİNCİ BÖLÜM

ALEMDAR MUSTAFA PAŒA TİYATRODA

1. Alman Stieglitz'in 1833 Tarihli III. Selim Trajedisi / 431
2. MeŒrutiyet Tiyatrosu,
Tarihî Piyes Furyası ve Kahramanlar / 433
3. III. Selim Temalı Piyeslerde Alemdar Mustafa Paşa / 443
4. Alemdar Mustafa Paşa Konulu Piyesler / 464
5. MeŒrutiyet'ten Mütareke'ye
Alemdar Mustafa Paşa Temsilleri / 488
6. Osmanlıların İlk Tarihî Film Denemesi de
Alemdar Mustafa Paşa Üzerine / 491
7. Cumhuriyet Tiyatrosunda Alemdar Mustafa Paşa / 494

SONUÇ / 505

EKLER / 517

KAYNAKÇA / 557

DİZİN / 583

KISALTMALAR

a. mlf.	Aynı müellif
B	Receb
bk.	Bakınız
BOA	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
C	Cemâziyelâhir
CA	Cemâziyelevvel
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	Hazırlayan/lar
M	Muharrem
N	Ramazan
nr.	Numara
OTAM	A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R	Rebûlâhir
RA	Rebûlelevvel
S	Safer
s.	Sayfa
Ş	Şaban
TOEM	Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
Ty.	Baskı Tarihi Yok
vol.	Volume
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

ALEMDAR MUSTAFA PAŞA
VE SİYASİ HAYATI

Dinyester nehrinin kenarında kurulmuş olan ve bugün Ukrayna sınırları içerisinde yer alan Hotin kasabasında 1765 yılında Türk tarihinin önemli Mustafa'larından birisi dünyaya geldi. Babası Rusçuk yeniçerilerinden Hacı Hasan Ağa idi. Mustafa da babasının izinden giderek Yeniçeri Ocağı'na intisap etti, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladı, nihayet bölgenin güçlü ayanlarından Tirsinikli İsmail Ağa'nın hizmetine girdi. Mustafa kısa sürede İsmail Ağa'nın en güvendiği adamlarından biri oldu ve onun *hassa silahşoru* unvanıyla birçok eşkıya baskınında görev aldı. Pazvantoğlu isyanında gösterdiği başarılarından dolayı İsmail Ağa'nın girişimiyle kendisine 1804 yılında kapıcıbaşılık payesi verildi ve Hezargrad ayanlığına getirildi. Tirsinikli İsmail Ağa, çok güvendiği ve bütün faaliyetlerinde başyardımcısı olan kethüdası Mustafa'yı Tırnova'ya vekil atadı. Muhtemelen çocuğu olmadığı için, Rusçuk'ta kurduğu vakıfların mütevelliliğini de ona verdi.¹ Tirsinikli İsmail Ağa'nın 1806 yılında ölmesi üzerine Rusçuk'a

1 Meryem Kaçan Erdoğan vd., *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 195; Özgür Erbulut, *Alemdar Mustafa Paşa ve Hayatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2009, s. 7-8. Alemdar Mustafa Paşa hakkında Cumhuriyet döneminde çıkan popüler tarih dergilerinde hayli makale yayımlanmış ise de bunların içerisinde en hacimli ve kayda değer olanı için bk. A. Cemal Erksan, "Selim III ve Alemdar Mustafa Paşa", *Tarih Dünyası Selim III ve Alemdar Mustafa Paşa Özel Sayısı*, Tarih Kütüphanesi Serisi, nr. 3, Şaka Matbaası, İstanbul 1950, s. 3-42.

davet edilen Mustafa Ağa, defin işlemlerini yerine getirdikten sonra ağasının konağına giderek makamına oturdu.² Ayanlığının merkezce tescillenmesini beklemeye başladı. Rusçuklular da İsmail Ağa döneminde kavuştukları huzur ortamını devam ettirebileceğine inandıkları Mustafa Ağa'yı kazalarında ayan olarak görmek istediklerini bildirdiler. Hükümet, Mustafa'nın sadakatine inanmakta ve onun Rusçuk ayanlığına sıcak bakmakta ise de Tirsinliklioğlu İsmail'in büyük servet sahibi olmasını sağlayan Tırnova voyvodalığını vermek istemiyor; Rusçuk bölgesiyle yetinmesini ve dolayısıyla diğer bölgeler ayanlarının işlerine karışmamasını arzu ediyordu. Fakat İsmail'in kurduğu düzenin bozulmasını istemeyen Rusçukluların ısrarları ve Silistre kasabasındaki Yılıköğlü Süleyman dışındaki bütün komşu ayanların ittifakıyla III. Selim, Mustafa Ağa'yı Hezargrad ayanı, bir başka ifadeyle "ayanlar ayanı" olarak tanıdı.³

Nizâm-ı Cedîd'in en hararetli savunucularından olan Mustafa Ağa, emrindeki 12 ilâ 15 bin arasındaki askerinin tamamını bu sisteme göre düzenlemişti. Karargâhı da Nizâm-ı Cedîd aleyhtarlarının intikamından kaçmayı başaranların sığınağı haline gelmişti.⁴ Böylelikle gücüne güç katan Rusçuk Ayanı Mustafa Ağa'nın, Tirsinlikli'nin dahi ele geçiremediği Silistre ve Aydos dâhil 40'tan fazla kazayı kontrolü altına alması uzun sürmedi. Onun hızla yükselişi ve elde ettiği başarılar

2 Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, çev. Esat Uras, TTK, Ankara 1943, s. 4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinlikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, Ankara 1942, s. 43.

3 BOA, HAT, nr. 63/2771; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 50; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. H. Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 477.

4 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, VII, 390.

III. Selim'le yakınlaşmaları neticesini doğurdu. Etkin olduğu bölgede Rus tehdit ve işgallerine yakinen şahit olmuş ve III. Selim'in düşüncelerinin Osmanlı'ya yeniden hayat verecek projeler olduğunu idrak etmişti. III. Selim ise Ruslara ve Sırlara karşı yapacağı seferlerde Mustafa'dan daha güçlü bir stratejik ortak bulamayacağını bilincindeydi. III. Selim, Balkanlardaki Rus faaliyetleri hakkında Mustafa'dan zaman zaman raporlar almaktaydı.⁵ Mustafa'nın nüfuzundan ve askerî gücünden faydalanmak isteyen padişah ona vezirlik rütbesinin yanında, ömür boyu yürütmek üzere Silistre valiliğini ve Tuna seraskerliğini verdi.⁶ Böylece paşalığa yükseltilmiş olan Mustafa'ya Silistre sancağının zemet ve tımarlarından yetmiş beşi verildi. Mustafa Paşa İstanbul'dan birtakım taleplerde bulundu. Tuna kalelerini tahkim etmek istediğini, buraların muhafazası için Rumeli'den asker yazılması gerektiğini bildirdi. Hükümet bütün bu talepleri kabul ettiği gibi, kendisine istediği kadar barut ve mühimmat göndereceğini vadetti.⁷ Bazı kaynaklarda 1768 Osmanlı-Rus harbinde 42. Bölük'ün bayraktarlığını yapmış olmasından dolayı *Alemdar* lakabını aldığı belirtilmiş ise de⁸ geniş araştırmasında onu seraskerliğe

-
- 5 Kemalettin Kuzucu, "Alemdar Mustafa Paşa'nın Kısa İstanbul Hayatı ve Bâbiâli Olayı", CIEPO-19 *Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, haz. İlhan Şahin vd., İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, İstanbul 2014, I, 371-372.
- 6 Abdülfettah Şefkat, *Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1271, s. 21; Kemal Beydilli, "Alemdar Mustafa Paşa", *DİA*, İstanbul 1989, II, 364.
- 7 Mehmet Alkan, *Alemdar Mustafa Paşa'nın Devlet Hayatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 43.
- 8 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Matbaa-yı Osmâniyye, Dersââdet 1309, IX, 43; Abdülfettah Şefkat, *Hadikat'ül-Vüzerâ Zeyli*, s. 18; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâbir-i Osmâniyye*, haz. M. Keskin-A. Öztürk-R. Tosun, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, IV/II, 38; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs'ul-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1316, VI, 4307. Bu görüşü

getirildiği tarihe kadar *Bayraktar* diye anan Efdaleddin Bey, vezaret rütbesi ve seraskerlik görevinin verilmesiyle birlikte “*Bayraktar Mustafa Ağa Alemdar Mustafa Paşa oldu*”⁹ diyerek tartışmaya noktayı koymuştur.

1807 yılında devam etmekte olan Osmanlı-Rus Harbi’nde Alemdar Mustafa Paşa ordusundan payitahta sık sık başarı geldikçe İstanbulluların zafere dair ümitleri artıyor, şevk ve gayretle silaha sarılarak cepheye koşmak isteyenlerin adedi günden güne çoğalıyordu.¹⁰ Sultan Selim, Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa’ya (3 Haziran 1807-29 Temmuz 1808) hitaben yazdığı hatt-ı hümayûnda, Alemdar’ın gerek Ruslarla devam etmekte olan savaşta göstermiş olduğu yararlılıklarını ve gerekse barış görüşmelerindeki gayretlerini takdirle anarak ve “*cümle umûr-ı seferiyyeyi bu ana dek dîn ü devletim uğurunda sadıkâne çalışan Mustafa Paşa’ya sipehsâlâr olarak ihale*” ettiğini belirtmiştir. Padişah ayrıca Alemdar’ın emri altındaki Türk ordusunun savaşta muzaffer olarak çıkacağına inandığını da eklemiştir.¹¹ Bu esnada Fransa, Ruslara karşı beraber savaşmak için Alemdar’a güç birliği yapmayı teklif etmiş, ancak o, Fransız yardımı olmadan da Rusları yenebileceğine inandığından ve Tuna bölgesine Fransız askerlerinin girmesinin yol açacağı tehlikeleri hesaba katarak bu teklifi reddetmiştir.¹²

reddeden yazarların hareket noktası, 1765 yılında doğan birinin üç yıl sonraki savaşta böyle bir görevi deruhte etmesinin imkânsızlığıdır. Alemdar Mustafa Paşa’nın doğum tarihini yanlış kaydeden yazarlardan Arif Oruç, onun Razgrad ayanlığı sırasında yöre halkı tarafından Bayraktar Mestan Ağa diye tanındığını belirtmiştir (Arif Oruç, *Alemdar Mustafa Paşa*, Tecelli Matbaası, İstanbul 1932, s. 5, n. 1.

9 Efdaleddin, “Alemdar Mustafa Paşa”, *TOEM*, cüz 10, 1 Teşrinievvel 1327, s. 603.

10 Ali Reşad, *Devlet-i Osmâniyye Asr-ı Hâzır Tarîhi*, Matbaa-i Kader, İstanbul 1328, s. 46.

11 11 R 1222 (18 Haziran 1807), BOA, HAT, nr. 1498/21.

12 S. J. Shaw, *III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 488.

Alemdar Mustafa'nın padişah nezdinde elde ettiği bu statü, Rumeli ayanları arasında nüfuz mücadelesine sebep olmuş, bazı ayanlar Saray'ın gözüne girmek için yarışa tutuşmuşlardır. Örneğin kendisini Balkanların en güçlü ayanlarından saydığı için itibarının sarsılmasını ve geri planda kalmayı kabullenmek istemeyen Pazvantoğlu Osman Paşa, gücünü ve nüfuzunu ispatlamak amacıyla Osmanlı-Rus savaşına müdahil olmuş, Rusların Sırplarla irtibat kurmasını önlemiştir. Onun bu başarıları 1804'ten beri sürmekte olan Sırp isyanının bastırılmasında Bâbîâli'nin işini epeyce kolaylaştıracaktı.¹³

III. Selim'le Alemdar Mustafa Paşa işbirliği karşılıklı güven ve dayanışma içerisinde yürümekte iken, önce Kabakçı Mustafa'nın isyan etmesi, ardından III. Selim'in tahttan indirilip yerine IV. Mustafa'nın çıkarılması, ortak hareket projesinin yarıda kalmasına neden oldu. Bunun üzerine Nizam-ı Cedîd taraftarı olan ve üst düzey görevlerde çalışan Galib, Refik, Ramiz, Behiç ve Tahsin adlı devlet adamları Alemdar'a yanaşıp, reformların zaruretini, bu hususta III. Selim'in gösterdiği gayret ve hizmeti anlattılar. Tarihe Rusçuk Yârânı olarak geçecek bu grup, Alemdar'a hem imparatorluğun siyasi geleceği hem de kendi yaşamı açısından hayatî değer taşıyan bir görev yükledi. Buna göre, Alemdar Mustafa Paşa, yol ve dava arkadaşları Rusçuk Yârânı'yla birlikte III. Selim'i yeniden tahta çıkarıp reform projesini hayata geçirecekti.¹⁴

Tuna Seraskeri Alemdar Mustafa Paşa maiyetindeki 10 bin kadar seçkin askerle 1808 yılının başlarında avlanmak bahanesiyle Edirne önlerinde görüldü. Yârân'dan Behiç Efendi İstanbul'a giderek Sultan Mustafa'nın yakınlarıyla görüştü.

13 Robert Zens, "Pazvantoğlu Osman Paşa ve Belgrad Paşalığı (1791-1807)", *Osmanlı İmparatorluğunda İsyân ve Ayaklanma*, ed. Jane Hathaway, çev. D. Berktaş, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 163.

14 K. Beydilli, "Alemdar Mustafa Paşa", s. 364.

Alemdar Paşa'nın padişaha sadakat ve muhabbet beslediğini, maksadının sadece devleti çalışmaz hale getiren ve padişahın hukukuna tecavüz eden beş-on zorbayı temizlemekten ibaret bulunduğunu söyledi. Alemdar'ın III. Selim taraftarı olmadığını özellikle vurguladı. Onları Alemdar ordusunun İstanbul'a girmesi konusunda ikna etmeyi başardı. Söz ustası Behiç Efendi, buna izin verilmediği takdirde birtakım fenalıklara hazırlıklı olmaları gerektiğini de ima etmişti. Bu imadan ürken saray erkânı ne yapılması gerektiğini sorunca Behiç Efendi, planın yeniçerilerden ve padişahı aldatabilecek kimselerden gizli tutulmasını istedi ve Alemdar'ın İstanbul'a gelebilmesi için padişahın bir tahrirat yazmasının yeterli olacağını söyledi. Erkân bunu da kabul etti. Harem ağlarından Abdülfettah tarafından yazılan "iktizasına göre harekete izni hümâyûn erzân buyrulmuştur" yolundaki mektubu Behiç Efendi vasıtasıyla Alemdar'a gönderdiler. Emri alan Alemdar Mustafa ordusuyla derhal harekete geçti.¹⁵ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Robert Adair'in birinci kâtibi Canning'in 1809 tarihli raporuna bakılırsa, Alemdar Mustafa Paşa, tahttaki IV. Mustafa'ya suiistimalleri ortadan kaldıracıcağını ve İstanbul'da asayişini sağlayacağını ifade eden bir mektup yazmış, padişah da bu teklifi kabul ederek Alemdar'a tehlikeli bir görev yüklemiştir.¹⁶

Temmuz ayının ortalarıydı. Önce Kabakçı Mustafa öldürülüp, isyanı bastırıldı. Padişah alayının Davutpaşa Kasrı'nda bulunduğu esnada Rusçuk Komitesi, IV. Mustafa'yı oracıkta tevkif ederek şehre girmeyi ve III. Selim'i tahta çıkarmayı önerdiyse de Alemdar bunu, "Böyle kahpelikle iş görmek

15 Ali Reşad, *Devlet-i Osmâniyye Asr-ı Hâzır Tarihi*, s. 62-63.

16 Erdoğan Keleş-Tülay Ercoşkun, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyân (1807-1809)", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXIII, sayı 56, Ankara 2014, s. 289.

mertliğe yakışmaz,” diyerek reddetmiştir.¹⁷ Bunun üzerine komite de geri adım atarak bu işin ertelenmesinin daha uygun olacağı kanaatine varmıştır. Fakat müteakip gelişmeler Selim’in ve Alemdar’ın aleyhine işleyince, onun IV. Mustafa’yı tutuklamayı reddetmesinin ne kadar büyük bir hata olduğu görülecektir.

Alemdar Mustafa Paşa ordusu Silivri’ye ulaştı, birkaç gün sonra da İstanbul’a girerek Çırpıcı Çayırı’nda karargâh kurdu. Alemdar ve adamlarının şehre girişiyle birlikte İstanbul’un sosyal hayatında gözle görülür değişiklikler oldu. Kaldırım kabadayıları, zorba yeniçeriler ve sarhoşların yol açtıkları asayişsizliğin yerini bir anda huzurun alması payitaht sakinlerini büyük sevince boğdu. Cevdet Paşa’nın ifadesiyle, “Kedi gibi halkın yüzüne atılmaya alışmış olan edepsizler ise kedi görmüş fareye döndüler.” Alemdar Mustafa Paşa, 21 Temmuz’da Bâbîâli’ye giderek sadrazamla görüştü. Önce Şeyhülislam Topal Ataullah Efendi’yi azlettirip yerine Arapzâde Mehmed Ârif Efendi’nin atanmasını sağladı. Fakat Atatullah ile ilişkili bazı görevlilerin azilleri konusunda sadrazamla fikir ayrılığına düştü. Bunun üzerine Alemdar, hem Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa’yı indirmek, hem de III. Selim’i tahttan indirenlerle mücadele etmek üzere harekete geçti. 28 Temmuz günü önce Bâbîâli’yi basıp Çelebi Mustafa Paşa’dan sadaret mührünü aldı.¹⁸ Sultan IV. Mustafa’ya haber göndererek tahttan feragat

17 Efdaleddin, “Alemdar Mustafa Paşa”, *TOEM*, cüz 14, 1 Haziran 1327, s. 856.

18 Yayla İmamı, *Vaka-i Cedid Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, haz. Y. Senemoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul Ty, s. 87-88; Efdaleddin, “Alemdar Mustafa Paşa”, *TOEM*, cüz 15, 1 Ağustos 1327, s. 906-921; S. J. Shaw, *III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 488. Alemdar’ın Bâbîâli’yi basarak sadaret mührünü aldığı tarih, bir kaynakta 16 Temmuz 1808 olarak kayıtlıdır (George Oğulokyan, *George Oğulokyan’ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyamları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul 1972, s. 27).

etmesini, zira yerine ulema ve ileri gelenlerin isteğiyle III. Selim'in geçirileceğini bildirdi. Sultan Mustafa bunu kabul etmeyince, Rusçuk Komitesi isteklerini zorla gerçekleştirmek üzere öğleden sonra Saray'a baskın düzenlediler. Kapıyı kırıp içeri girdiklerinde, birkaç saat önce öldürülmüş olan III. Selim'in cesediyle karşılaştılar. Alemdar'ın darbe girişimi hüsrarla bitmişti, ama taht Mustafa'ya da bırakılmadı. Cariye kökenli Cevri Kalfa eline geçirdiği bir çömlek külü Mustafa'nın adamlarının yüzüne atıp oyalarken, odasında bulunan Şehzade Mahmud Enderun ağaları vasıtasıyla baca deliğinden dama çıkarılmak suretiyle kaçırıldı. Ölmekten son anda kurtarılan Şehzade Mahmud padişah ilan edilirken, IV. Mustafa da Saray İmamı Ahmed Kamil Efendi'nin yardımıyla Alemdar'ın gazabından kurtarıldı. Yeni padişah Alemdar'a sadaret mührünü verdi.¹⁹ Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, bundan sonra Selim'in katledilmesinde parmağı bulunan birçok rical ile saray mensubunu idam ya da sürgün yoluyla tasfiye etti. Nizam-ı Cedîd muhaliflerini büyük ölçüde sindirip, Rusçuk Yârânı'nı yüksek görevlere getirdi.

Bazı araştırmalarda II. Mahmud'un, Alemdar'a can borcundan dolayı minnet duyduğu ve gücünden çekindiği için onu sadrazam yapmak istediği ileri sürülmüştür. Örneğin kılıç alayında Alemdar Mustafa'nın maiyetindeki 300 Arnavut kökenli silahlı askerin resmigeçit yapması, padişahın yeniçerilerden sağlanmış bir meşruiyetin esiri olmaktan kaçınmasıyla izah edilmiştir. 1826'da en yüksek noktasına varacak olan yeniçeri karşıtlığından doğan gerginliğin kendisini hissettirdiği bu görüntü, aynı zamanda Alemdar'ın payitahtta giderek güçlenecek olan otoritesinin ilk işareti olarak değerlendiril-

19 Tayyarzâde Atatullah Ahmed Atâ Bey, *Tarih-i Atâ*, Yahya Efendi Matbaası-Basiret Matbaası, İstanbul 1293, III, 54-56.

miştir.²⁰ Oysa II. Mahmud'un onu sadarete atamasıyla ilgili hatt-ı hümayûndaki sözleri Paşa karşısında gayet vakarlı ve özgüvenli bir tavır sergilediğini göstermektedir. “*Sen ki vezir-i azamım ve vekil-i mutlakım Mustafa Paşasın*” hitabından sonra padişah, Kur’ân-ı Kerîm’deki “İnnâ ce’alnâke halîfeten fi’l-arzı fahküm beyne’n-nâsi bi’l-hakki ve lâ-tettebi’ul-hevâ’ ilh.”²¹ ayetini hatırlatarak, tahta çıkmasının Allah’ın lütfu olduğunu ve bunun kendisine büyük bir sorumluluk yüklediğini belirtmiştir. Alemdar’a özetle şu tembihlerde bulunmuştur: Allah’ın emaneti olan Müslüman ve gayrimüslim bütün halkın ve devletin işlerini yürütürken şer’-i şeriften ayrılma, kanun ve nizamdan uzaklaşma. Halkımın rahat ve huzuru için ne gerekiyorsa yapmalısın. Ulemâ, devlet adamları ve askerle birlik ve dayanışma içinde ol. Liyakat usulüne göre işleri ehillerine ver. Kimse kendi vazifesi dışındaki işlere karışıp nifak çıkarmasın. Ordunun ihtiyaçlarını zamanında temin edip gönderesin.

II. Mahmud uygulanacak ekonomik tedbirleri piyasalardaki fiyat dengesinin korunması, malların değerinden fazlaya satılmaması, haksız vergilerin kaldırılması, fakir ve kimsesizlerin gözetilip ihtiyaçlarının karşılanması şeklinde sıralamıştır. Böylece sosyal devlet anlayışının ilkelerini imâ etmiştir. Kabakçı İsyanı’na ve akabinde yaşananlara da dikkat çeken padişah, kardeş kavgasında binlerce kişinin öldüğünü, şehir ve kasabaların harap olduğunu hatırlatarak bu tür hadiseleri doğuracak etkenlerin yok edilmesini istemiştir.²²

20 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 59-60.

21 Sad Suresi’nin 26. ayetinin tamamının meali şöyledir: “Ey Dâvud! Seni şüpheşiz yeryüzünde hükümrân kıldık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet, hevese uyma, yoksa seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu, Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.”

22 BOA, HAT, nr. 1506/19, 21 C 1223/14 Ağustos 1808.

Alemdar Mustafa Paşa'nın Rusçuk'ta başlayan ayanlığından İstanbul'a gelişine kadar daima yakınında yer almış önemli bir kişi vardı. Bu, daha önce Tirsinikli oğlu İsmail'in sarraflığını yapmış olan Ermeni Manuk Mirzayan idi. Türk kaynaklarının pek fazla değinmedikleri Manuk, Alemdar'ın sarraflığını üstlenmesinin yanında, onun yaptığı düzenlemelerde başarıdıcısı, akıl vereni, pek çok şeyi hatırlatan kişiydi. Alemdar'ın ziyadesiyle güvendiği Manuk, onun her işine müdâhil oluyor, vekili ve bir bakıma başdanışmanı gibi hareket ediyordu. Mustafa Paşa, akıllı ve tedbirli kişiliğiyle yükünü oldukça hafifleten Manuk'u ödüllendirmek için Bâbîâli'den "beylik" istemiş, hükümet de Osmanlı Devleti'nde bir Hristiyan'a verilebilecek bu en büyük şeref payesini Manuk'a tereddütsüz hediye etmişti.²³ Manuk Bey, sadrazam Alemdar'ın daveti üzerine İstanbul'a gelmişti. Fakat o, Alemdar'ın Rusçuk'ta alınan kararın aksine, payitahta yerleşmekle kalmayıp sadrazamlığı da kabul ettiğini görünce çok üzülmüştü. Zira bunun sadece Paşa ve taraftarları için değil, devlet ve padişah için de iyi olmayacağına inanmaktaydı. Bu yüzden Paşa'yla ilk görüşmesinde, III. Selim'in ölümünden dolayı üzüntüsünü bildirip, el attığı saltanat işini hiç değilse kısmen başarmış olmasından ötürü tebrik ettikten sonra, sadaret teklifini kabul etmesinden duyduğu şaşkınlığı ve üzüntüyü açıkça dile getirdi. Ona Rusçuk'ta verdiği, saltanat işlerini yoluna koyduktan sonra geri döneceği yönündeki sözü hatırlattı; sadrazamlık makamını bir şekilde bırakıp ordusuyla şehirden ayrılmasını tavsiye etti. Alemdar Mustafa Paşa ise verdiği cevapta, Manuk'a haklı olduğunu, ancak şimdi şartların değiştiğini ifade ederek başka türlü davranamayacağını, yani sadarettten feragat edemeyece-

23 Silvert Malhasyan-Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafi Manuk Mirzayan Bey", *Cihannüma*, sayı III/1, Temmuz 2017, s. 144.

ğini söyledi. Manuk'un ikna çabaları sonuçsuz kaldı. Manuk Bey bunu, Alemdar'ın nezdinde itibarının çöktüğü şeklinde yorumladı. Hüzünlü bir şekilde sadrazamın yanından ayrıldı.²⁴ Fakat İstanbul'u terk etmemiş, Ortaköy'de bir eve yerleşerek, gelişmeleri izlemeye koyulmuştur.

II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa'ya gelince, önce III. Selim'in katlinde doğrudan veya dolaylı rolü bulunanlara karşı amansız bir takibat başlattılar. Suçlular kısa zamanda yakalanarak ya öldürüldü ya da sürgüne gönderildiler. Pek çoğunun mallarına el konuldu. Zanlıların sindirilmesi işini çok sıkı tutan Alemdar, bunu neredeyse toplumun tamamına yayılan bir tedhiş hareketine dönüştürdü. Dönemin bazı kaynakları İstanbul ve taşradan suçlu veya suçsuz kim gelirse hemen katledildiğini belirterek tedhişin boyutunu ortaya sermektedir. Parmakkapı, Okçularbaşı ve Balık Pazarı sokaklarında günlerce ceset eksik olmamıştır. Hatta Şânizâde sadece iki gün içerisinde III. Selim'in ölümünde "kavlen ve fiilen" dahli bulunduğu için idam edilenlerin sayısının 300'e ulaştığını yazmıştır. Masum olduğu halde hapishanelere doldurulanların yakınları, onların salıverilmesi için Alemdar'a ricacı olmaya bile cesaret edemez hale gelmişlerdir. Neticede II. Mahmud, Alemdar Mustafa Paşa'nın da yardımıyla, amcasının ölümünde parmağı bulunanları tasfiye etmek suretiyle hem kendisine muhalefet edebilecek eski kadrolardan kurtulmuş, hem de politik otoritesini ve meşruiyetini berkitmiştir.²⁵

Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'daki karışıklıkları kontrol altına aldıktan sonra taşra işlerine yöneldi. Taşradaki en önemli sorun ise başta Rumeli'dekiler olmak üzere ayanlık

24 S. Malhasyan-A. Yıldız, "Manuk Mirzayan Bey", s. 154.

25 Aysel Danacı Yıldız, "III. Selim'in Katilleri", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı XXXI, İstanbul 2008, s. 82.

konusuydu. İdari krizin nihayetlendirilip toplumsal huzurun sağlanabilmesi için hükümetle ayanların karşılıklı görüşerek hareket etmeleri gerektiğini düşünen Alemdar, onları İstanbul'a davet etti. Ayanlar Eylül sonunda İstanbul'a geldiler. Kâğıthane'deki Çağlayan Kasrı'nda yürütülen müzakereler neticesinde ayanların bir kısmıyla merkez bürokratları arasında 7 Ekim'de Sened-i İttifak ismi verilen metin kaleme alındı. Metin onay için Saray'a sunulduğunda II. Mahmud maddeleri ağır bulduğundan yakın adamlarıyla müzakere etti. Neticede başçuhadarı Eğriburun Ömer Ağa'nın senedin onaylanıp daha sonra ortadan kaldırılması yönündeki tavsiyesine uyararak bir hatt-ı hümayûnla protokolü tasdik etti.²⁶

Sened-i İttifak'ın imzalanması, Rumeli'deki ayanlık mücadelesinin devletin kontrolü altına alınmasını ve Balkanlardaki eşkıyalık hareketlerinin azalarak yok olma eğilimine girmesini sağlamıştır. Bölgeyi yakından tanıyan Alemdar'ın aldığı önlemler ve bölge ileri gelenlerinin kendisine olan güveni bunda büyük rol oynamıştır. Zira Alemdar protokolün imzalanmasının ardından Kırcaali denilen topluluğu İstanbul'a getirmiş, böylelikle işsiz güçsüz takımının Rumeli'deki faaliyetleri bitme noktasına gelmiştir.²⁷ Öte yandan, normalde sadaret emirlerini hiçe sayan mütegalibe ayanın, Alemdar'ın bir davetiyle İstanbul'a gelmesi de üzerinde durulmaya değer bir husustur. Ayanlar beraberlerinde askerlerini de getirmişlerdi ve payitahtın cadde ve sokaklarının yanı sıra şehir dışı ve kırsalı da türlü türlü yöresel libaslar içerisindeki askerlerle dolmuştu. Öteden beri canları istediğinde devlete yerli yersiz tarizlerde bulunan "ocak zorbaları", beklemedikleri bu manzara

26 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 83-84.

27 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara 1983, s. 101.

karşısında “fare gibi birer deliğe sinmekten” başka bir şey yapamamışlardı. Hatta yeniçerilerin bu durumu, akıllara ocağın gürültüsüz bir biçimde ilga edilebileceğini getirmişti. Fakat bazı ricalin bunu zamansız bulmalarının ve kararın ertelenmesi yönündeki telkinlerinin etkisiyle bundan vazgeçilmiştir.²⁸

Bundan sonra islahat politikasına dönen Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim’in Nizam-ı Cedîd ordusuna benzer bir birlik kurmayı düşündü, ancak yeniçerilerin tepkisinden çekindiği için yeni örgüte Sekbân-ı Cedîd adı verildi. Bunun yanında yeniçerilere de düzen vermek istedi. Esamelerin alım satımı yasaklandı. Askerlikle ilişkisi olmayanların esameleri ellerinden alındı. Ocağa bağlı olduğu halde, ticaret ve sanatla uğraştıkları için askerlik mesleğinden uzaklaşmış kişilerin eğitilmesi kararlaştırıldı. Fakat devletin ve toplumun yararına olan bütün bu tedbirler, yeniçerilerin başını çektiği muhalif kitlenin içten içe Alemdar’a husumet beslemesine yol açtı.²⁹ Payitahtı ve içerisinde dönen siyasi oyunları idrak edememiş olan Alemdar’ın zaafı, muhalefetin güçlenmesine ve kendisini ortadan kaldıracak kanlı bir darbenin planlanmasına zemin hazırladı.

Alemdar Mustafa Paşa ve kadrosu yeniçerilerin tamamen yenildiklerine, krizin bittiğine inanmışlardı. Sadrazam, elde ettiği başarılarından dolayı gereksiz bir gurura kapılıp büyük bir gaflet göstererek tedbiri elden bırakmış, ekibi de muhaliflerden gelebilecek tehditleri umursamaz tavırlar içerisine girmişlerdi.³⁰ İngiliz elçisinin birinci kâtibi sıfatıyla döneme tanıklık eden S. Canning, Alemdar Mustafa Paşa’nın yaşlarına

28 Abdurrahman Şeref, *Fezleke-i Tarih-i Devlet-i Osmâniyye*, Karabet Matbaası, İstanbul 1326, s. 193.

29 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998, V, 93.

30 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyiç’ül-Vukuât*, haz. N. Çağatay, TTK, Ankara 1992, c. III-IV, s. 230; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 151-153.

ve rütbelerine bakmaksızın bütün nazırları hor gördüğünü ve bu küstahlığının düşmanlarını çoğalttığını belirtmiştir. Öte yandan Davutpaşa'da kendisine yoldaşlık etmiş olan askerlerin çoğunu azletmiştir. Böylelikle Alemdar'a karşı asker ve bürokrasi çevrelerinde oluşan nefret, her yenilik hareketinin doğal muhalifi olan ulemanın husumetiyle birleşmiş, buna bir de adamlarının payitahtta estirdikleri terör eklenince Alemdar'ın saygınlığını kalmamıştır. Halk Rusçuk Komitesi'nden soğurken, düşmanları da birtakım arayışlara girişmiştir.³¹ İ. H. Danişmend, Alemdar ve kadrosuna beslenen kinin isyana dönüşmesinin sebeplerini toplu olarak şöyle sıralar: Nizâm-ı Cedîd askerinin Sekbân-ı Cedîd adı altında organize edilmesi, diktatör durumundaki Alemdar ile Birûn ricaline karşı eski nüfuzlarını yitirmiş olan Enderun ricalinin muhalefeti, ticaret ve sanatla uğraşmayı itiyat edinmiş olan ocaklıların talime mecbur tutulması, başta Alemdar olmak üzere Rusçuk Yârânî'nin rüşvet, hediye ve müsadere ile birdenbire zenginleşerek her gece işret ve saz âlemleri düzenlemeleri, Kaptanıderya Râmiz Paşa'nın tersane çalışanlarına kötü muamelede bulunması ve ahlaksızlık boyutuna ulaşan aşırı kadın tutkusu; Alemdar'ın yakınlarının sokaklarda kalabalık milisler halinde ve silahlı olarak dolaşmalarının kamuoyunda telaş ve nefrete yol açması, bazı yöneticilerin esnaftan haksız vergi ve rüşvet almaları, harem dairelerini cariyelerle doldurarak işrete düşmeleri, her gece birinin konağında önemli devlet işlerini görüşmek üzere toplanmış gibi yaparak seçkin hanende ve sazendelerle içkili âlemlerle günlerini gün etmeleri.³² Kadın tutkusu o denli ilerlemişti ki devlet kapısına giden ahalinin işini yaptırabilmesi için başvurduğu yöntemler arasında görevlilere cariyeye hediye

31 E. Keleş-T. Ercoşkun, "İstanbul'daki Üç İsyân", s. 299-300.

32 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2. Baskı, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2011, IV, 133.

edilmesi de bulunuyordu. Alemdar'ın adamları bir süre sonra onu da bu hayatın içerisine çekmişlerdi.

Eski padişah IV. Mustafa ve taraftarları kötü gidişatı Alemdar'ın aleyhine kullanmak istediler. III. Selim'in tahttan indirilmesinde rol oynayanlardan Aşîrîzâde Hafîd Efendi, sadrazama Gürcü asıllı Kamertâb isminde güzel ve kurnaz bir cariye hediye etti. Kamertâb kendisine biçilen rol gereği, Alemdar'ın gönlünü fethettiği gibi, onu silah kullanmaktan ve devlet işlerinden soğutmayı da başardı.³³ Böylece Bâbîâlî Olayı'na gidecek ve Paşa'nın hayatına mâl olacak gelişmelerin yolu açılmış oldu. Muhâlifler Ramazan ayından faydalanarak kamuoyundaki Alemdar nefretini arttırmak için çalışmalarını hızlandırdılar. Ubeydullah Kuşmânî, Fatih Camii'nde verdiği vaaz sırasında yeni askerî düzenin lehinde konuşma yapınca, cemaat içindeki ocaklılar arasında gerginlik yaşandı. Sadrazamın çalışma arkadaşlarının hareketlerinden rahatsız olan bazı kimseler kahve kahve dolaşıp suçsuz yere tartaklandıklarını ve haksızlığa uğradıklarını söylediler. Alemdar'ın yeniçeri teşkilatını ve ulemayı ortadan kaldırmayı düşündüğünü öne sürerek yeniçerileri tahrik ettiler. IV. Mustafa'ya yakın bazı devlet adamları da yeniçerilere haber göndererek bayramdan sonra ocağın kaldırılacağı propagandalarıyla kampanyaya dâhil oldular. Böylece galeyana gelen yeniçeriler isyan için örgütlenmeye başladılar. Propagandaları arttıran muhalefet, Bâbîâlî duvarlarına ve çeşitli binalara, "Rumeli'nden geldi bir çıtak/Mühr-i hümayûnu aldı çabucak/Sultan Mahmûd-ı etti çırak/Bayram ertesi ya kılıç oynar ya bıçak"³⁴ sloganı etra-

33 Reşat Ekrem Koçu, "Alemdar Mustafa Paşa ve Kamertap", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 8, Ağustos 1950, s. 287, 292; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, s. 191.

34 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 111.

fında tehditkâr bildirimler yazdılar. Alemdar ise olup bitenleri önemsemediği gibi provokatörleri de “manav ve leblebici güruhu” ifadeleriyle küçümsedi.

Öngördüğü tehlikenin iyice yaklaştığını fark eden Manuk Bey, bir kez daha Bâbîâlî'ye giderek, şehirde kaynayan kazanı, yeniçerilerin ruh hallerini ve hain planlarını Alemdar Paşa'ya cesaretle aktardıktan sonra, zaman kaybetmeden ve iş işten geçmeden derhal şehirden ayrılmasını, dağıttığı orduyu da hemen geri çağırmasını söyledi. Fakat yakarışları işe yaramadı. Alemdar'ın hazinedarı olup, Manuk'la finansal bağlantısı bulunan ve öteden beri onun fikirlerine değer veren Köse Kâhya Ahmed de son bir hamle ile Manuk'un uyarılarını tekrarladı. Alemdar Kâhya'yı önce tersledi, susturamayınca kovdu. Köse Kâhya eşyalarını toplayıp Bükreş'e, oradan da ölümüne dek ömrünü geçireceği Rusya yolculuğuna çıkarken, suskun kalmayı ilkelerine aykırı bulan Manuk Bey iki gün sonra Alemdar'a bu defa ağlayıp ayaklarına kapanarak aynı taleplerle yalvardı. Mustafa Paşa ona, Köse'nin başına gelenleri hatırlattı, kendisini buna zorlamamasını söyledi. Manuk daha fazla ısrar etmeyi aptallık sayarak, yaralı yürekle evine döndü ve sessizce isyanın patlamasını beklemeye başladı.³⁵ Manuk'un Alemdar'la bu son görüşmesi, sadrazamın aşağıda anlatılacak olan Bâbîâlî baskınında ölümünden iki gün önce gerçekleşmiştir.

Nitekim bayram ertesinde yapılması planlanan isyan, Kadir gecesine rastlayan 27 Ramazan 1223 (15 Kasım 1808) günü patlak verdi. Kaynaklar, isyanın öne çekilmesinde yine Alemdar'ın adamlarının tutumlarının etkili olduğunda hemen hemen müttefiktirler. Olay şöyle gelişmiştir: Sadrazamların bu gecede şeyhülislamın sofrasında iftar yapmaları âdet

35 S. Malhasyan-A. Yıldız, “Manuk Mirzayan Bey”, s. 155-156.